

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10>
УДК 94(477.5-25)''178/191'':364.6

Анастасія Ховтура

докторка філософії з історії та археології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: a.khovtura@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9768-141X>

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В ГУБЕРНСЬКИХ МІСТАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано формування мережі соціального захисту в губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Автор розглядає трансформацію системи соціального захисту крізь призму інституційних змін у державі, а також у контексті модернізації Харкова, Полтави та Чернігова. Особливу увагу приділено імперській владі, місцевому самоврядуванню та благодійним товариствам як основним акторам підтримки нужденних, дітей без опіки, людей похилого віку та з особливими потребами. Зміна напрямків імперської політики сприяла започаткуванню системи установ соціального захисту, зокрема богадільнь, притулків і будників працелюбства. Квінтесенцією державної благодійності стала діяльність Відомства установ імператриці Марії, яке задавало тон всій сфері філантропічних

Як цитувати: Ховтура А. Організація соціального захисту в губернських містах Лівобережної України (наприкінці XVIII – на початку XX століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 161–179. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10>

How to cite: Khovtura A. Organization of Social Protection in the Provincial Cities of Left-Bank Ukraine (Late 18th – Early 20th Centuries). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 161–179. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-10> (In Ukrainian)

© Ховтура А., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ініціатив у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. У статті показано, що модернізація та урбанізація посилили роль громадських благодійних проєктів. Зауважимо, що громадській благодійності в цей період властиві мультикультурність та конфесійне різноманіття. На межі XIX–XX ст. міське самоврядування відіграло значну роль у підтримці вже існуючих установ соціального захисту та сприяло розвитку адресної соціальної допомоги, яку надавали парафіяльні та міські опікунства. Аналіз динаміки розвитку мережі закладів соціального страхування в Харкові, Полтаві та Чернігові дозволив простежити відмінності в структурі й рівні забезпечення населення соціальними послугами. У студії зацентовано увагу на еволюції підходів до соціального захисту, що представляли собою перехід від забезпечення лише базових потреб до впровадження елементів колективного соціального страхування через товариства взаємодопомоги, ощадно-позикові та емеритальні каси. Зроблено висновок, що саме співробітництво державних і громадських структур сприяло ефективній адаптації сфери соціального захисту до нових викликів модерної епохи.

Ключові слова: благодійність, історія міст, історія Полтави, історія Харкова, історія Чернігова, історія України, міська інфраструктура, соціальна історія, соціальна політика, соціальний захист, урбаністичні студії.

Дослідження системи соціального захисту в губернських містах Лівобережної України є важливим для розуміння становлення суспільної допомоги, благодійництва та державної опіки наприкінці XVIII – на початку XX ст. Кінець XVIII ст. позначився суттєвими змінами в соціально-економічному житті українських земель, що входили до складу Російської імперії. У цей період було закладено основи мережі державних і громадських інституцій соціального захисту. Модернізаційні процеси другої половини XIX ст. сприяли активізації як державних, так і громадських ініціатив у підтримці вразливих категорій містян. Метою студії є схарактеризувати особливості формування та розбудови сфери соціального захисту в губернських містах Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Основним завданням є висвітлення механізмів функціонування сфери соціального захисту, які ґрунтувались на взаємодії імперської влади, міського самоврядування та громадськості.

Зауважимо, що в існуючих на сьогодні роботах українські історики приділяли значну увагу діяльності благодійних об'єднань у губернсь-

ких центрах Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. (Samokhina 2007; Khaustova 2007; Mashtakova 2009). Серед структур, якими опікувались філантропічні об'єднання, дослідники особливо виділяли заклади опіки над дітьми (Sokolovs'ka 2019; Morova 2008; Kravchenko 2019), однак інші елементи соціального захисту Харкова, Полтави та Чернігова рідко потрапляли в поле зору науковців. Незважаючи на те що губернські міста Лівобережної України не стали предметом окремих досліджень закордонних науковців, їхні праці з історії соціального захисту в Російській імперії розкривають загальні закономірності функціонування цієї сфери наприкінці XVIII – на початку XX ст. (Lindenmeyr 1996; Bradley 2009; Ransel 2014).

Становлення сфери соціального захисту в губернських центрах Лівобережної України можна відтворити, залучивши до аналізу загальноімперське законодавство, діловодну документацію міського самоврядування та органів соціальної допомоги, місцеву періодику та довідкові видання. Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід із використанням підходів історичної урбаністики та соціальної історії. Поєднання компаративістського аналізу та статистичного методу дозволило дослідити динаміку та особливості формування системи соціального захисту у губернських центрах Лівобережної України.

У другій половині XVIII ст. у Харкові, Чернігові та Полтаві допомогу людям похилого віку, нужденним та сиротам надавали в так званих «шпиталях», які діяли при міських церквах¹. З 1775 р. в адміністративних центрах імперії діяли Прикази громадського піклування (призріння), котрі мали опікуватися сиротами, невиліковно хворими, літніми людьми та особами з інвалідністю². Показово, що в XIX ст. дефініція «призріння» мала кілька значень. Чиновники, вчені та громадські діячі використовували її відносно соціальних інституцій, до створення яких мали відношення лише державні структури (Maksimov 1907, 41). Водночас цей термін також визначали як «культурну форму

¹ З реєстру Полтавської полкової канцелярії про кількість дворів у Полтаві. *Полтаві 800 років (1174–1974): зб. документів та матеріалів*. Київ: Наукова думка, 1974. С. 35.

² Учреждение для управления губерний Всероссийской Империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 20 (1775–1780). Санкт-Петербург, 1830. С. 229–288.

філантропії» (Prizrenie obshhestvennoe 1898, 165–177). Зі свого боку, поняття «благодійний» поширювалося на всю сферу соціального захисту, незалежно від форми власності закладу та кому надавалась допомога: нужденні, сироти, літні люди і особи з інвалідністю (Blagotvoritel'nost' 1891, 55–58). Зауважимо, що сучасне поняття «установи соціального захисту», яке ми використовуємо в цьому дослідженні, охоплює структури, що надають допомогу в разі хвороби, старості, втрати опікуна, безробіття та бідності (Sotsial'nyj zakhyst), тому воно цілком відповідає таким аналогам кінця XVIII – початку XX ст., як «призріння» та «благодійність».

У Харкові, Полтаві та Чернігові Прикази громадського піклування створили «богоугодні заклади», до складу яких входили богадільні та будинки для осіб із психічними захворюваннями. У Полтаві та Чернігові Прикази також опікувалися будинками для виховання дітей з бідних дворянських родин (Hal' 2008, 193; Morova 2008, 47–48). Вищезгадані інституції стали першими організаціями, що забезпечували соціальний захист у губернських центрах Лівобережної України.

На межі XVIII–XIX ст. імперська влада запровадила нову модель благодійності. У 1797 р. розпочало роботу Відомство установ імператриці Марії (ВУІМ), а в 1802 р. Олександр I заснував Імператорське Людинолюбне товариство. Фінансування цих організацій здійснювалося за рахунок коштів імператорської родини та ресурсів імперських кредитних фондів. Основною метою державної благодійності було стимулювання громадської ініціативи. У 1839 р. ВУІМ започаткувало відкриття регіональних опікунських рад, які дбали про дитячі притулки³. Ці заклади почали функціонувати в Харкові та Чернігові з 1842 р., а в 1845 р. — у Полтаві⁴.

³ Обзор узаконений и распоряжений правительства по вопросам общественного призрения и благотворительности в 1897 году. *Трудовая помощь*. 1897-1898. Вып. 1. С. 5–7.

⁴ Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 1–18.

У 1811 р. харківські дворяни А. Г. Квітка та Г. Ф. Квітка-Оснів'яненко організували Харківське товариство благодіяння (Kravchenko 2019, 223). У його статуті було зазначено, що метою об'єднання є створення установ для підтримки всіх, хто опинився в скрутному становищі⁵. Ніяких закладів товариство так і не створило, однак надавало адресну допомогу містянам до 1827 р. (Kravchenko 2019, 223). У 1843 р. запрацювало Харківське благодійне товариство, яке заснував і очолив губернатор С. М. Муханов (Bagalej, Miller 1905, 915). Водночас у Полтаві та Чернігові подібні об'єднання з'явилися лише в 1870-х рр.⁶

Цікавим є законодавчий аспект оформлення філантропічних об'єднань. До 1862 р. дозвіл на відкриття благодійних організацій давався виключно імператором. Дослідник історії благодійності Є. Д. Максимов наголошував, що суворий бюрократичний контроль у першій половині ХІХ ст. гальмував розвиток громадської філантропії. Наприклад, благодійні організації могли брати пожертви лише від осіб із довідкою, що підтверджувала їхню добропорядність. Ці довідки ретельно перевіряли в імператорській канцелярії, і лише після цього робився висновок щодо можливості прийняття внеску (Maksimov 1897–1898, 64).

У «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р. зазначалося, що міські думи мали забезпечувати мешканців необхідною допомогою у важких життєвих ситуаціях⁷. Проте харківський історик Д. І. Багалій підкреслював, що через обмеженість фінансування Шестигласна дума часто делегувала ці функції Приказу громадського піклування або зверталася до містян. Зокрема, заснований у Харкові 1809 р. губернатором І. І. Бахтіним притулок для малозабезпечених солдат і солдаток, був переданий міською думою в управління Харківському благодійному товариству в 1845 р. Показовим також є те, що в 1830-х рр. під час спалахів епідемії холери, за проханням

⁵ Высочайшие утвержденные правила Харьковского Общества Благотворения. Харьков: Университетская Типография, 1812. С. 8.

⁶ Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

⁷ Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 22 (1784–1788). Санкт-Петербург, 1830. С. 358–384.

міської думи, харківські купці взяли на себе фінансову відповідальність за зведення тимчасових притулків для хворих і безпритульних (Bagalej, Miller 1905, 907–910). Посилаючись на архівні джерела, дослідник історії Чернігова й міський голова (1875–1887 рр.) В. М. Хижняков відзначав, що на початку XIX ст. Шестигласна дума заснувала в місті богадільню та будинок для бідних. Однак інформація про їхню діяльність не зберіглася (Hizhnjakov 1900, 47).

У 1860–1870-х рр. імперська влада значно змінила принципи організації системи соціального захисту. З 1862 р. Міністерство внутрішніх справ затверджувало правила для новостворених благодійних організацій, також була спрощена процедура відкриття та отримання пожертв⁸. У 1864 р. заклади, які перебували під опікою ліквідованих Приказів громадського піклування, передали під керівництво губернських земств⁹. Того ж року було ухвалено «Положення про парафіяльне піклування при православних церквах». Усі парафії мали створити опікунські ради, до яких мали входити представники від духовництва та парафіян. Ці опікунства підпорядковувались єпархіальному керівництву й фінансувалися завдяки пожертвам окремих осіб та інституцій, а також за рахунок зборів у вигляді тарілочного, гаманцевого та кухликового доходів¹⁰. У 1880–1890-х рр. парафіяльні опікунства, крім надання адресної допомоги містянам, почали відкривати заклади соціального захисту, серед яких були богадільні, дитячі та нічліжні притулки, а також ясла¹¹.

ВУІМ було одним із головних акторів у сфері соціального захисту в губернських центрах Лівобережної України на межі XIX–XX ст. Приблизно 15–30 % усіх закладів соціального захисту в таких містах,

⁸ Очерки частной благотворительности в России. Ч. 2. Действующее законодательство о частной благотворительности. *Трудовая помощь*. 1897–1898. № 2. С. 148.

⁹ Высочайше утвержденные временные правила для земских учреждений по делам земских повинностей народного продовольствия и общественного призрения. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 39 (1864). Ч. 1. Санкт-Петербург, 1864. С. 14–21.

¹⁰ Положение о приходских попечительствах при православных церквах (высочайше утверждено 2 августа 1864 г.). Томск: Тип. Дома трудолюбия, 1910.

¹¹ Адрес-календарь и Справочная книга Полтавской губернии на 1907 год. Полтава: Типография Л. Фришберга, 1907. С. 71.

як Харків, Полтава та Чернігів, знаходилось у власності цієї установи. Окрім богадільнь і дитячих притулків, ВУІМ відкривало спеціалізовані установи для людей з особливими потребами, так у 1880–1900-х рр. у губернських містах розпочали свою діяльність опікунства й навчальні заклади для дітей із вадами зору та глухонімих¹². Варто зазначити, що в цей час ВУІМ продовжувало впливати на напрямки розвитку соціальної політики в Російській імперії. Приміром, у 1890-х рр. ВУІМ започаткувало створення мережі закладів трудової допомоги. Такий підхід до підтримки та ресоціалізації жебраків не був новим, бо ще в 1775 р. імперська влада доручила Приказам громадського піклування створити робітні будинки, однак у губернських містах Лівобережної України ця ініціатива залишалася нереалізованою¹³. Лише наприкінці 1890-х рр. у Харкові, Полтаві та Чернігові почали функціонувати Будинки працелюбства, де нужденні могли знайти тимчасовий притулок і заробіток. У Харкові та Полтаві ці установи входили до системи ВУІМ, тоді як Чернігівський будинок працелюбства відкрило Благодійне товариство під керівництвом А. О. Андрієвської (Samokhina 2007, 228). У 1899 р. Харківське опікунство трудової допомоги заснувало Ольгинський дитячий притулок працелюбства при місцевому Будинку працелюбства. Фінансування закладу відбувалося за рахунок пожертв та субсидій, наданих міською управою та губернським земством (Sokolovs'ka 2011, 126).

Продовженням реалізації державної політики соціального захисту в імперії стало реформування міського самоврядування. Згідно з Миським положенням 1870 р. новоутворені міські думи і управи мали організувати допомогу для нужденних мешканців міст¹⁴. Однак міське самоврядування губернських міст Лівобережної України

¹² Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

¹³ Попечительство о домах трудолюбия и работных домах (1895–1897 гг.). *Трудовая помощь*. 1897–1898. № 1. С. 8–23.

¹⁴ Городское положение 1870 года. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 45 (1870) Ч. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 821–822.

не мало достатнього фінансування для реалізації власних соціальних проєктів. Водночас міське керівництво активно сприяло розширенню мережі закладів соціального захисту іншими методами. Міські думи надавали філантропічним організаціям фінансову підтримку у вигляді субсидій та заохочували їхні нові ініціативи (Askerova 2009, 186–187). Часто траплялися випадки, коли установи, засновані благодійними товариствами чи приватними особами, з певних причин переходили в підпорядкування міського самоврядування. Так, харківський притулок для прочан, який був створений у 1889 р. О. М. Гутоб, став прикладом подібної ситуації. Від самого початку міська управа брала участь в управлінні цим закладом, а після смерті засновниці притулок повністю перейшов у власність міста (Askerova 2009, 187–188; Mashtakova 2009; Sokolovs'ka 2019, 90).

У 1880–1890-х рр. «побічним ефектом» модернізації стало загострення проблеми жебрацтва в губернських центрах Лівобережної України. Ця тенденція призвела до погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації та зростання рівня злочинності в містах (Sokolovs'ka, Khaustova 2019, 87-88). У Харкові станом на 1879 р. функціонувало 18 приватних нічліжних будинків, які могли вмістити 543 людини¹⁵. У репортажі газети «Южный край» анонімний автор колоритно описав умови одного із таких притулків: «Це місце схоже на дерев'яне чортове кубло, яке розташоване на купі перегною. У тісній кімнаті проживає 22 людини, які ночують на нарах або просто на підлозі. У приміщенні панує вогкість, запах перегною, випари від брудного одягу та дьогтю змішуються в такий сморід, що перебувати там навіть кілька хвилин неможливо (пер. з рос.)»¹⁶. Нічліжки найчастіше розташовувалися поблизу ринків та торгових рядів, де постояльці цих закладів могли знайти тимчасову роботу або прогонування (Ustinov 2007, 296–298).

На початку ХХ ст. міські самоврядування Харкова, Чернігова та Полтави поставили перед собою завдання створити нічліжні будинки,

¹⁵ Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года. *Записки Императорского Харьковского университета 1879 года*. 1881. Т. 2. С. 63.

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

¹⁶ Из записной книжки репортера. Чертовое гнездо. *Южный край*. 1881. 3 марта. С. 2.

які б відповідали санітарним нормам і пропонували нижчу вартість проживання, у порівнянні з приватними притулками. Це дозволяло міському самоврядуванню не лише посилювати контроль за безпритульними, а й частково покривати витрати на утримання подібних установ. У цей час у Харкові діяли чотири муніципальні нічліжні притулки, що було вкрай мало для міста з населенням у 250 тис. осіб (Sokolovs'ka, Khaustova 2019, 87–88). У Полтаві функціонували лише два подібних заклади¹⁷. Чернігів став центром паломництва завдяки канонізації Феодосія Углицького в 1896 р., що поставило перед міською думою проблему організації місць для розміщення прочан. Вже на початку XX ст. в Чернігові діяли дві міських нічліжки та кілька (два-три) притулки для богомольців, де також розміщали нужденних (Askerova 2009, 186–188).

Міське самоврядування губернських центрів Лівобережної України активно долучалося до надання відкритої допомоги бідним. Засади такої підтримки були закладені ще в 1864 р., коли набуло чинності вищезгадане «Положення про парафіяльне піклування при православних церквах». У 1880-х рр. Харківське благодійне товариство розпочало співпрацю з міськими парафіями відносно створення дільничних опікунств для допомоги бідним (Sokolovs'ka 2012, 40–43). В основу діяльності опікунств лягли принципи Ельберфельдської системи міського призріння (1852 р.), назва якої походить від однойменного німецького міста. Особливістю цієї соціальної програми було надання превентивної допомоги нужденним, індивідуальний підхід до розглядів запитів особи та супровід протягом усієї кризової фази (Ророва 2019, 76). Показово, що в 1910 р. Ельберфельдська система в Російській імперії застосовувалася тільки в Ризі, Москві та Харкові¹⁸.

У 1907 р. Харківське товариство сприяння фізичному вихованню дітей спільно з Комітетом відділу захисту дітей запропонували Харківській міській думі консолідувати всі благодійні ініціативи міста, створивши єдиний координаційний орган. Міська дума ухвалила рішення заснувати

¹⁷ Полтавська губернія. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26.

¹⁸ С съезда по призрению бедных. *Городское дело*. 1910. № 7. С. 475.

Харківську благодійну раду при міській управі¹⁹. Однак у джерелах не відображено якої-небудь діяльності цієї структури. Це дозволяє зробити припущення, що ініціатива не набула подальшого розвитку. Натомість дума досягла угоди з Харківським благодійним товариством, внаслідок чого опікунства про бідних перейшли під патронат міського керівництва. Станом на 1916 р. у Харкові функціонувало 15 опікунств. Окрім надання адресної допомоги нужденним, опікунства підтримували заклади соціального захисту: ясла (працювали у восьми дільницях), поживні пункти (діяли у п'яти дільницях) та притулок для сиріт²⁰. Подібні опікунства існували й в інших губернських містах Лівобережної України. У Чернігові благодійне товариство забезпечувало підтримку бідних через діяльність дев'яти опікунств²¹. У Полтаві функціонування опікунств координувалося Дамським благодійним товариством, під патронатом якого працювало п'ять дільниць та чотири ясла²². Така модель соціальної допомоги дозволяла ефективно поєднувати зусилля громадських організацій та міського самоврядування для забезпечення базових потреб нужденних містян.

Суспільний діяч та дослідник благодійності Є. Д. Максимов зазначав, що «бум» громадської філантропії в імперії припав на другу половину 1860-х рр. (Maksimov 1897–1898, 57–65) У губернських містах Лівобережної України стрімке збільшення кількості благодійних товариств розпочалося пізніше — на межі 1870–1880-х рр. Наприклад, у цей час почали діяти Полтавське дамське благодійне товариство та Чернігівське благодійне товариство. У Харкові почали функціонувати організації, що опікувалися нужденними німцями, французами та швейцарцями (Khaustova 2007, 76–89). Релігійні громади міста також

¹⁹ Батюшков А. Д. Проект объединения благотворительности в г. Харькове. *Трудовая помощь*. 1907. № 7. С. 241.

²⁰ Личный состав попечительств. *Известия Харьковской городской думы*. 1916. № 1. С. 101-104.

²¹ Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1910. С. 61.

²² Губернские и уездные учреждения Полтавской губернии. *Памятная книга Полтавской губернии на 1913 год*. Полтава, 1913. С. 47–94.

надавали допомогу своїм одновірцям. У Харкові працювали Харківське мусульманське благодійне товариство та Харківське караїмське благодійне товариство, а також заклади, що допомагали лютеранам, римо-католикам та іудеям²³. У Чернігові прихисток надавала єврейська богадільня, тоді як у Полтаві функціонували Товариство допомоги бідним євангелістсько-лютеранського віросповідання та Товариство допомоги бідним євреям²⁴.

У порівнянні з Полтавою та Черніговом у Харкові була значно більше розвинена станова благодійність. У Полтаві та Чернігові тільки дворяни та духівництво утримували власні заклади соціального захисту. Водночас в Харкові богадільні та притулки відкривали не лише дворяни й духовенство, але також міщани, ремісники та селяни. Цікаво, що станом на 1907 р. 50 % від усіх установ соціального захисту Харкова (19 закладів) належало благодійним організаціям. Для порівняння, у Полтаві та Чернігові цей показник становив 30–35 %²⁵.

Аналізуючи структуру мережі соціального захисту губернських міст Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. ми прийшли до висновку, що в цей період можна виділити три основні категорії закладів цієї сфери: для дітей без батьківської опіки, з малозабезпечених родин та з особливими потребами (притулки, ясла, училища-пансіони); для людей похилого віку та осіб, які неспроможні до праці (богадільні, притулки); для нужденних містян (будинки працелюбства, нічліжні притулки, поживні пункти, їдальні).

Якщо говорити про кількісні показники та динаміку розвитку мережі, то в 1880–1890-х рр. у Харкові виникло найбільше нових установ — 23, що складало майже 60 % від усіх закладів соціального захисту, заснованих у місті до початку Першої світової війни. У Полтаві та Чернігові «пік» розвитку мережі соціального захисту припав на період

²³ Указатель (торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский). Харьков: Г. П. Радовильский, 1912. С. 56.

²⁴ Дополнительный список благотворительных учреждений. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 32–33, 43.

²⁵ Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

1900–1914 рр. У цей час було засновано біля 40 % установ соціальної сфери цих міст (рис. 1). У Полтаві та Чернігові богадільні та притулки для людей похилого віку домінували серед закладів соціального захисту (табл. 1). У Харкові ситуація виглядала дещо інакше: кількість закладів для опіки на дітьми дорівнювала кількості установ для літніх людей та осіб неспроможних до праці. Подібна диспропорція обґрунтовується відсутністю загального державного пенсійного страхування в Російській імперії, що спричиняло підвищений попит на допомогу людям похилого віку та особам, які через стан здоров'я не могли продовжувати трудову діяльність. Рівень забезпеченості соціальними закладами суттєво відрізнявся між губернськими містами Лівобережної України. На початку ХХ ст. одна установа соціального захисту обслуговувала в середньому 2016 мешканців Полтави, 1510 жителів Чернігова та 5429 харківців²⁶. Така різниця пояснюється більшою концентрацією населення у Харкові в порівнянні з Полтавою та Черніговом.

Окремо зазначимо, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. специфічною складовою системи соціального захисту губернських міст Лівобережної України стало страхування. Засади колективного соціального страхування в Російській імперії були закладені в «Положенні про гірничозаводських людей міст» у 1861 р. Фінансування товариств взаємодопомоги здійснювалося за рахунок внесків у розмірі 2–3 % від зарплатні працівників, штрафів та власників підприємств²⁷. У тому ж 1861 р. харківське чиновництво заснувало перше серед губернських міст Лівобережної України товариство взаємодопомоги. Згодом у Харкові, Полтаві та Чернігові працювали ощадно-позичкові, емеритальні пенсійні каси та філантропічні фонди (табл. 2).

Ощадно-позичкові каси набули популярності в 1890–1910-х рр. Ключовою особливістю кас було те, що внески капіталізувалися,

²⁶ Города России в 1904 году. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-лит. Ныркіна, 1906. С. 341, 344, 435; Харьковская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–26; Полтавская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–23; Черниговская губерния. *Благотворительность в России*. Т. 2. С. 1–18.

²⁷ Положение о горнозаводских людях городов. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание 2-е. Т. 36 (1861), ч. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 439–449.

завдяки чому вкладники отримували відсотки з них. Емеритальні каси були орієнтовані на пенсійне забезпечення своїх членів, їхній бюджет формувався за рахунок внесків у розмірі 3–6 % від щомісячного доходу службовців. З 1863 р. в Полтаві діяла емеритальна каса для духовенства місцевої єпархії. У 1870-х рр. у губернських центрах Лівобережної України почали функціонувати відділення загальноімперської «Пенсійної каси народних учителів та вчительок». Окрім цих форм страхування, виникли також філантропічні фонди, які надавали підтримку учням і студентам навчальних закладів губернських міст Лівобережної України за рахунок благодійних пожертв (табл. 2).

На початку ХХ ст. у Харкові та Чернігові переважну більшість страхових організацій становили корпоративні (професійні) об'єднання вчителів, медичних працівників, робітників, чиновників та духовенства різних конфесій, тоді як у Полтаві 50 % подібних організацій надавали допомогу нужденним учням навчальних закладів. Також у губернських центрах Лівобережної України діяли страхові спілки для жінок і представників релігійних громад (табл. 2). Зауважимо, що через відсутність державного соціального страхування ці об'єднання відіграли важливу роль у фінансовому захисті містян.

Отже, наприкінці ХVІІІ ст. Прикази громадського піклування ініціювали створення перших закладів соціального захисту — богадільнь. У першій половині ХІХ ст. поступово сформувався механізм співпраці імперської влади з громадськістю, а також було створено мережу установ опіки над літніми особами, людьми з особливими потребами та сиротами. У 1840-х рр. у Харкові, Полтаві й Чернігові з'явилися перші дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії. Пік благодійництва в губернських центрах Лівобережної України припав на 1870–1880-ті рр. Благодійні спілки опікувалися численними притулками й богадільнями. Зі свого боку, новостворене міське самоврядування сконцентрувало увагу на боротьбі з «вадою» стрімкої модернізації — жебрацтвом. Міські думи Харкова, Полтави та Чернігова фінансували громадські ініціативи з відкриття нічліжних притулків та будинків працелюбства. Початок ХХ ст. ознаменувався зміною підходів до соціального захисту: увага державних структур,

громадськості та міського самоврядування зосереджувалася на адресній допомозі та трудовій перепідготовці. У цей час також було закладено засади соціального страхування через товариства взаємодопомоги, ощадно-позичкові та емеритальні каси.

Список літератури / References

Askerova L. S. Bezprytul'nist' ta zhebratstvo u Chernihovi u XIX – na pochatku XX st. *Literatura ta kul'tura Polissia* [Literature and culture of Polissya]. 2009. № 48. S. 184–190. (In Ukrainian)
Аскерова Л. С. Безпритульність та жебрацтво у Чернігові у XIX – на початку XX ст. *Література та культура Полісся*. 2009. № 48. С. 184–190.

Bagalej D. I., Miller D. P. Istorija goroda Khar'kova za 250 let ego sushhestvovanija (1655 po 1905-j god): v 2-h t. T. 2. Khar'kov: Parovaja Tipografija i Litografija M. Zilberga i Synov'ja, 1905. 569 s. (In Russian)

Багалеї Д. І., Міллер Д. П. Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 по 1905-й рік): в 2-х т. Т. 2. Харків: Парова Типографія і Літографія М. Зилберга і Сьновья, 1905. 569 с.

Blagotvoritel'nost'. *Jenciklopediceskij slovar' Brokgauza i Efrona. T. 4: Bitburg-Bosha*. Sankt-Peterburg: Tipografija Akc. Obshh. Brokgauz-Efron, 1891. S. 55–58. (In Russian)

Благотворительность. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 4: Битбург-Босха*. Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1891. С. 55–58.

Bradley J. *Voluntary Associations in Tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2009. 384 p.

Hal' V. Chernihivs'ka, Poltav's'ka ta Kharkivs'ka hubernii seredy 30-kh XIX st. (za raportamy heneral-hubernatora V. V. Levashova). *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'turolohichnyj zbirnyk* [East-West: Historical and Cultural Collection]. 2008. № 9–10. S. 177–207. (In Ukrainian)

Галь В. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В. В. Левашова). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2008. № 9–10. С. 177–207.

Hizhnyakov V. M. Chernigovskaja starina (1765–1810 gg.): po arhivnym bumagam Gorodskoj Dumi. Chernigov: Tip. gub. zemstva, 1900. 42 s. (In Russian)

Хижняков В. М. Черниговская старина (1765–1810 гг.): по архивным бумагам Городской Думы. Чернигов: Тип. губ. земства, 1900. 42 с.

Khaustova O. V. Kharkivs'ki blahodijni tovarystva dlia inozemtsiv naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «History»]. 2007. Vyp. 39. S. 76-89. (In Ukrainian)

Хаустова О. В. Харківські благодійні товариства для іноземців наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2007. Вип. 39. С. 76–89.

Kravchenko O. V. Opika nad dit'my v Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. Kharkiv: FOP Panov A. M., 2019. 430 s. (In Ukrainian)

Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.

Lindenmeyr A. Poverty is Not a Vice: Charity, Society, and the State in Imperial Russia. Princeton: Princeton University Press, 1996. 304 p.

Maksimov E. D. Obshhestvennaja pomoshh' nuzhdajushhimsja v istoricheskom razvitii v Rossii. *Blagotvoritel'nost' v Rossii*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipo-litografija N. L. Nyrkina, 1907. S. 41–45. (In Russian)

Максимов Е. Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии в России. *Благотворительность в России*. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1907. С. 41–45.

Maksimov E. Oчерk chastnoj blagotvoritel'nosti v Rossii. Ch. 1. *Trudovaja pomoshh'*. 1897–1898. Vyp. 1. S. 57–65. (In Russian)

Максимов Е. Очерк частной благотворительности в России. Ч. 1. *Трудовая помощь*. 1897–1898. Вып. 1. С. 57–65.

Mashtakova V. O. Diial'nist' blahodijnykh ta prosvitnyts'kykh zakladiv iak tsentriv sotsial'noho vykhovannia na Kharkivschyni XIX – poch. XX st. S. 2. Date of update: 10.02.2009. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-03/09mvaevc.pdf> (accessed: 19.04.2024). (In Ukrainian)

Маштакова В. О. Діяльність благодійних та просвітницьких закладів як центрів соціального виховання на Харківщині XIX – поч. XX ст. С. 2. URL : <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2009-03/09mvaevc.pdf> (дата звернення 19.04.2024).

Morova A. Z istorii Chernihivs'koho syrits'koho budynku. *Siverians'kyj litopys* [Siverian Chronicle]. 2008. Vyp. 1. S. 47–53. (In Ukrainian)

Морова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. Вип. 1. С. 47–53.

Popova A. O. Sotsial'na robota z dit'my u mistsevykh hromadakh Spoluchenykh Shtativ Ameryky: dys. kand. ped. nauk: 13.00.05. Kyiv: Kyivs'kyj universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2019. 230 s. (In Ukrainian)

Попова А. О. Соціальна робота з дітьми у місцевих громадах Сполучених Штатів Америки: дис. канд. пед. наук: 13.00.05. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. 230 с.

Prizrenie obshhestvennoe. *Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona. T. 25. Prajaga–Prosrochka otpuska.* Sankt-Peterburg: Tipografija Akc. Obshh. Brokgauz-Efron, 1898. S. 165–177. (In Russian)

Призрение общественное. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 25. Праяга–Просрочка отпуска.* Санкт-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1898. С. 165–177.

Ransel D. L. *Mothers of Misery: Child Abandonment in Russia.* Princeton: Princeton University Press, 2014. 344 p.

Samokhina N. Blahodijna diial'nist' u Chernihovi v kintsi XIX – na pochatku XX stolit' (za materialamy «Chernyhovskyykh hubernskyykh vedomostej»). *Skarbnytsia ukrains'koi kul'tury: zb. nauk. pr.* [Treasury of Ukrainian culture]. 2007. Vyp. 8. S. 216–231. (In Ukrainian)

Самохіна Н. Благодійна діяльність у Чернігові в кінці XIX – на початку XX століть (за матеріалами «Черниговских губернских ведомостей»). *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 8. С. 216–231.

Sokolovs'ka Yu. V. Dopomoha ditiam u Kharkovi v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. u mezhakh El'berfel'ds'koi systemy. *Zbirnyk naukovykh prats' «Hileia : naukovyj visnyk»* [Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works]. 2012. Vyp. 60. S. 40–43. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В. Допомога дітям у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Ельберфельдської системи. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник».* 2012. Вип. 60. С. 40–43.

Sokolovs'ka Yu. V. Ol'hyns'kyj prytulok u Kharkovi v kintsi XIX – na pochatku XX stolit'. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filososfs'ki nauky»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences"]. 2011. Vyp. 14. S. 123–128. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В. Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».* 2011. Вип. 14. С. 123–128.

Sokolovs'ka Yu. V., Khaustova O. V. Dopomoha bidnym u Kharkovi v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriiia «Istorychni nauky»* [Scientific notes of the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series «Historical Sciences»]. 2019. Vyp. 4. S. 87–92. (In Ukrainian)

Соколовська Ю. В., Хаустова О. В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 87–92.

Sotsial'nyj zakhyst. Velyka ukrains'ka entsyklopediia. URL: <https://vue.gov.ua/> Соціальний захист (accessed: 15. 08. 2024). (In Ukrainian)

Соціальний захист. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Соціальний_захист (дата звернення: 15. 08. 2024).

Ustinov I. A. Opisanie g. Khar'kova. Khar'kov: Izdatel'stvo SAGA, 2007. 362 s. (In Russian)

Устинов И. А. Описание г. Харькова. Харьков: Издательство САГА, 2007. 362 с.

Список скорочень

ВУІМ — Відомство установ імператриці Марії.

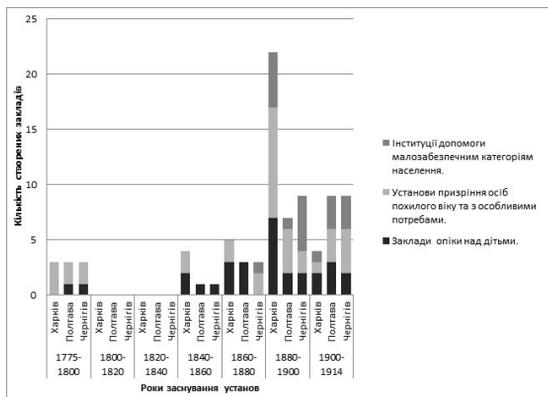

Рис. 1. Динаміка кількості закладів соціального захисту губернських міст Лівобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Fig. 1. Dynamics of the Number of Social Protection Institutions in Provincial Cities of Left-Bank Ukraine in the late 18th – early 20th centuries

Табл. 1. Кількість закладів соціального захисту в губернських містах Лівобережної України на початку XX ст.²⁸

Table 1. Number of social welfare institutions in the gubernial cities of Left-Bank Ukraine in the early 20th century.

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість закладів призріння осіб похилого віку та з особливими потребами	16	13	8
Кількість інституцій опіки над дітьми	16	8	7
Кількість структур допомоги нужденним містянам	6	4	5
Загальна кількість установ	38	25	20

Табл. 2. Кількість спілок соціального страхування в губернських містах Лівобережної України на початку XX ст.²⁹

Table 2. Number of social insurance associations in the gubernial cities of Left-Bank Ukraine in the early 20th century.

	Харків	Полтава	Чернігів
Кількість корпоративних страхових товариств	21	3	6
Кількість спілок допомоги учням та студентам	4	6	5
Кількість жіночих страхових об'єднань	2	1	
Кількість страхових структур релігійного спрямування	1	2	1
Кількість загальноміських страхових організацій			1
Загальна кількість об'єднань	28	12	12

²⁸ Складено за: Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Чернигов, 1910. С. 1–64; Полтавская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–23; Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Харьковская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–26; Черниговская губерния. *Благотворительность в России.* Т. 2. С. 1–18.

²⁹ Складено за: Указатель торгово-промышленный, технический, юридический и медицинский. С. 56; Адрес-календарь. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Чернигов, 1910. С. 1–64; Памятная книга Полтавской губернии на 1912 год. Полтава, 1912. С. 43, 79–86.

Anastasiia Khovtura

PhD in History and Archeology

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9768-141X>**ORGANIZATION OF SOCIAL PROTECTION
IN THE PROVINCIAL CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE
(LATE 18th – EARLY 20th CENTURIES)**

The paper explores the development of the social welfare system in the provincial cities of Left-bank Ukraine from the late 18th to the early 20th century. The transformation of that system is considered both within the context of institutional changes in the Russian empire and that of modernization in Kharkiv, Poltava, and Chernihiv — the seats of the respective provincial governments. The prominent role of imperial authorities, local governments, and charitable entities in assisting vulnerable groups — orphans, the destitute, the elderly, and the disabled — is highlighted. The ways in which imperial policy shifts encouraged the establishment of welfare institutions — almshouses, shelters, workhouses, etc. — are described. The Office of the institutions of Empress Maria was the pivot of charitable activities fostered by the state and a model for philanthropy throughout the Russian empire. It is shown how urbanization and modernization advanced nongovernmental charities as well. Those charities tended to be multicultural and multid denominational. The contribution of municipal authorities at the turn of the 20th century is examined in detail with their support to existing welfare system and promotion of targeted assistance through parish and city guardianships taken as a focal point. The analysis of the dynamics of welfare in Kharkiv, Poltava, and Chernihiv allows the author to reveal regional differences in its availability and structure. The transition from basic relief efforts to collective social insurance through mutual aid societies, savings-and-loan associations, and pension funds is considered as well. The author concludes that the cooperation between public and nongovernmental entities played a crucial role in adapting the welfare system to the challenges of modernity.

Keywords: charity, urban history, history of Poltava, history of Kharkiv, history of Chernihiv, history of Ukraine, urban infrastructure, social history, social policy, welfare, urban studies.

Дата першого надходження статті до видання: 10.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 10.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 20.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.